

‘मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि ग्रंथालय चळवळ’

- मा. मा. जाधव

मराठी विभाग, बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय,
वसमत, जि. हिंगोली

RESEARCH PAPER

मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती या घटकावर संशोधनात्मक मांडणी करणे हा विषय खूपच व्यापक आहे. यातील एका-एका घटकावर स्वतंत्रपणे मांडणी करून संशोधन लेख अथवा संशोधन प्रबंध सिद्ध करता येण्यासारखे आहे. या संदर्भाने अनेक संशोधकाने संशोधनही केली आहेत; परंतु या शोधनिबंधासाठी जाणीवपूर्वक हा विषय निवडण्याचे कारण या घटकातील अनुबंध लक्षात घेणे हा होय. यातील एक घटक दुसऱ्या घटकाशी साखळीतील कडीप्रमाणे बांधलेला आहे. संशोधनाच्या सोयीसाठी त्यावर स्वतंत्र संशोधन होत असले तरी, या तिन्ही घटकांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. या घटकांपैकी भाषेचा विचार केला तर, मानवी जीवनाच्या घडणीत, विकासात भाषेचा मोलाचा वाटा आहे. आज तर भाषेशिवाय मानवी जीवनाची कल्पनाच करता येणार नाही.

भाषा ही संकेताची रचना आहे. भाषेमुळेच संवाद, विनियम शक्य झाला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भाषेचा अभ्यास अपेक्षित नसून, भाषा, संस्कृती यांचा अनुबंध लक्षात घ्यायचा आहे. मुळात संस्कृती समजून घेण्यासाठी

भाषेची आवश्यकता आहे. साहित्याची निर्मिती भाषेतून झाली आहे. लेखन, वाचन, श्रवण, संभाषण, आकलन ही भाषिक कौशल्य आवश्यक आहेत. मराठी भाषेचा विचार केला तर, मध्ययुगीन काळ ते प्राचीन काळापासून मोठ्या प्रमाणावर साहित्यनिर्मिती झाली आहे. यातील बहुसंख्य निर्मिती सर्जनात्मक असून, ही निर्माती वैविध्यपूर्ण अशी आहे. मध्ययुगीन कालखंडातील संत साहित्य, महानुभावांचे साहित्य, पंत साहित्य व शाहिरांनी निर्माण केलेल्या साहित्याचा समावेश होतो. त्यापूर्वीचा विचार केला तर, मौखिक वाङ्मयाची एक समृद्ध परंपराच दिसून येते. तसेच आधुनिक काळातही मानवाच्या स्वतंत्र अविष्काराला महत्त्व येऊन विविध वाङ्मय प्रकारात विपूल साहित्यनिर्मिती झाली आहे. सर्जनात्मक साहित्यनिर्मितीबरोबरच आधुनिक काळात भाषेच्या संदर्भाने मोठ्या प्रमाणावर लेखन झाले आहे. पुढे व्यावहारिक स्वरूपाचे लेखनही होऊ लागले. आजच्या काळाचा विचार केला तर, या सर्व घटकांचा पुनःविचार करून नव्याने मांडणी करणे आवश्यक वाटू लागले आहे. माणसांचे जगणे, त्याचे सुख-दुःख, तो भाषेशिवाय अन्य कोणत्याही साधनाशिवाय इतके प्रभाविपणे व्यक्त करू शकत नाही. प्रेम, जिह्वाळा, बंधुभाव हे माणसाच्या जगण्याचे महत्त्वाचे असे भाव आहेत. लोकशाही व्यवस्थेचा विचार केल तर, स्वातंत्र्य, समता, सामाजिक बांधिलकी ही मूल्ये भाषेतूनच आविष्कृत होतात. संस्कृतीची रचना या मूल्यावर आधारित आहे. म्हणून या सर्व घटकांचा एक अंतरिक अनुबंध असल्याचे दिसून येते.

मानवी जीवनाला सुंदरा बनवण्याचे असेल तर, त्यासाठी कला आवश्यक आहेत. या कलेचाच एक भाग म्हणजे साहित्य होय. याशिवाय संगीत, अभिनय, नृत्य, चित्रकला अशा विविध कलातून मानवी जीवन म्हणजेच त्यांची संस्कृती समृद्ध झाली आहे. या कलांचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अदानप्रदान करणे भाषेशिवाय शक्य वाटत नाही. या अंगाने विचार केला तर भाषा हे एक संस्कृतीक आयुध आहे. संस्कृतीला, संस्कृतीच्या निर्मितीला तिच्या फुलण्या बहरण्याला भाषेची मदत झाली आहे. संस्कृतीची निर्मिती, तिचे वहन व विकास भाषेमुळेच झाला आहे. भाषाव्यवहार कशा पद्धतीने कार्यरत असतो, त्यासंबंधी डॉ. अशोक केळकर म्हणतात, 'विशिष्ट विज्ञानक्षेत्र, विशिष्ट तंत्रविद्या, कायदा आणि शासनव्यवहार, विशिष्ट खेळ किंवा कला यांची स्वतंत्र परिभाषा असते, त्यात त्या क्षेत्रामधल्या ठळक गोष्टी आणि बारकावे असे दोन्ही टिपणाऱ्या पारिभाषिक संज्ञा असतात. ह्या पारिभाषिक संज्ञांच्या भोवती त्या क्षेत्राशी संबंधित असा भाषाव्यवहार फिरत असतो.'¹

मानवी जीवनात मूल्याला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. मुळात मानवी जीवन हे मूल्यावर उभे आहे. मूल्य हरवलेला समाज कोणती संस्कृती घडवेल हा प्रश्न आहे. या मूल्याची घडवणूक व मानवी मूल्य घडवण्याचे काम साहित्य करत असते. ज्ञानाची निर्मिती भावनेची अभिव्यक्ती ही भाषेच्या माध्यमातून व साहित्यातून होत

असते. साहित्य हे ज्ञानाबरोबरच उद्बोधन व रंजनाचे काम करत असते. ज्ञाननिर्मितीच्या दृष्टीने मराठीतील अनेक ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. उद्बोधन व प्रबोधन याचा विचार केल तर, संतांच्या, महानुभावांच्या निर्मितीपासून आधुनिक कालखंडापर्यंत या प्रयोजनासाठी ग्रंथनिर्मिती झाली आहे. आधुनिक काळाचा उद्बोधन, प्रबोधनाचे युग म्हणूनच उल्लेख केला जातो. साहित्य कोणती मूल्य रुजवतात, यावरून ती संस्कृती घडत जात असते. ग्रंथनिर्मिती बरोबर ग्रंथाचे वाचन महत्त्वाचे असते. वाचन संस्कृती म्हणून आपण ज्याचा उल्लेख करतो, ती संस्कृती एका बाजूला माणसांचे जीवन व दुसऱ्या बाजूला समाजाची संस्कृती घडवत असते. वाचन हे संस्कारक्षम असते. तसेच ते ज्ञानक्षप असते. साहित्य संस्कृतीतूनच नव्या समाजाची निर्मिती होताना दिसते. संस्कृतीतील आचार, विचार, चालीरिती, रूढी-परंपरा, उत्सव, सन, समारंभ हे साहित्यातून समाजजीवनात येतात. म्हणून संस्कृतीची निर्मिती, संवर्धन, वहन साहित्य करत असते. पूर्वजांचे ज्ञान हा संस्कृतीचा ठेवा असतो. ज्या वनस्पतीचे ज्ञान (आरोग्य), जीवनशैली, निसर्गाचे ज्ञान, ज्ञानार्जणाच्या पद्धती हे सर्व भाषा साहित्य व संस्कृतीला बांधून ठेवणारे घटक होत. धर्म, कला याबाबी संस्कृतीत येत असल्या तरी त्यांचे वहन व संवर्धन भाषेतून होते. सौंदर्य, वेशभूषा, केशभूषा विविध कला या संस्कृतीचाच घटक आहेत. याचे भरणपोषण, वहन व संवर्धन करण्यात अनेक वेळेला भाषा व साहित्य कारणीभूत झालेले दिसून येते. कलामूल्य संस्कृतीक मूल्ये व जीवनमूल्य याचा व्यापक दृष्टीने विचार केला तर हे सर्व मूल्य मानवीजीवन संस्कृती व साहित्याशी निगडित आहेत.

कला मूल्याच्या दृष्टीने मानवीजीवनात ग्रंथाचे महत्त्व अधिकच आहे. ही ग्रंथसंस्कृती आनंद व उद्बोधनाच्या दृष्टीने कशी महत्त्वाची आहे, हे सांगणारे रा.ग. जाधव यांच मत महत्त्वाचे वाटते. 'तथापि वाङ्मयीन संस्कृतीचा सर्वात मोठा व महत्त्वाचा विशेष म्हणजे समाजाला एका निर्भेळ आनंदाची व मार्मिक उद्बोधनाची प्रतिसृष्टी उभारून देणे हा होय, असे मला वाटते. या प्रतिसृष्टीचे विधाते म्हणजे प्रतिभावंत माणसे. या प्रतिसृष्टीचे संवर्धक म्हणजे रसिक व्यक्ती.'²

समाजाबरोबरच भाषाही प्रगत होत असते. भाषा प्रगत होत आहे. हे ओळखण्यासाठी त्या भाषेत निर्माण होणारी ग्रंथनिर्मिती किती ज्ञानाचे वहन करणारी आहे, यासंदर्भात डॉ. सदाशिव देव म्हणतात, 'एखादी भाषा प्रगत होत हे ठरविण्याचे एक साधन म्हणजे त्या भाषेत प्रतिवर्षी किती ग्रंथनिर्मिती झाली आहे ही बाब लक्षात घेणे! ग्रंथनिर्मितीचा विचार करीत असताना हे ग्रंथ किती प्रकारचे होते? त्यातील किती ग्रंथ ज्ञानवाही आहेत? या ग्रंथांच्या निर्मितीमागील प्रेरणा काय आहेत? या ग्रंथांची निर्मिती किती सुबक व आकर्षक आहे?'³

खरे तर, मानवीजीवन समृद्ध करण्यासाठी ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. या ग्रंथालयाची निर्मिती ज्या समाजात व्यापक व समृद्ध झाली आहे, तो समाज प्रगतीच्या वाटेवर व समृद्धतेकडे गेलेला दिसून येतो. भारतीय समाजात ग्रंथालय चळवळ व ग्रंथालये हे खूप उशिरा सुरू झालेले दिसतात. आजच्या काळाच्या संदर्भात ग्रंथालय चळवळीचा नव्याने विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. आज वर्तमानाचा विचार केलर तर इंटरनेट, मोबाईल व इतर समाजमाध्यमे ही वाचनसंस्कृतीला मारक ठरत आहेत. त्याचा परिणाम म्हणून ग्रंथालय, वाचनालय यांच्यात एक अवरोध निर्माण झाला आहे, तो गतीमान करण्यासाठी वाचन संस्कृतीची चळवळच गतीमान करावी लागेल. वाचन कमी होण्याचा परिणाम ग्रंथनिर्मिती व वितरणावरही झाला आहे. त्यामुळे ग्रंथालयांना वाचक जोडण्याच्या आव्हानाला सामोरे जावे लागत आहे. आज ग्रंथालय तिहेरी पातळीवर संघर्ष करताना दिसून येतात. एक बाजूला ग्रंथालय उभे करण्यासाठी आर्थिक प्रश्न, दुसऱ्या बाजूला सामाजिक भान तर तिसऱ्या बाजूला वाचक जोडण्याचे आव्हान उभे आहे. ग्रंथालय चळवळीत सेवाभाव महत्त्वाचा आहे. अनेक वेळा वाचक वर्तमानपत्र वाचण्याच्या पलीकडे जात नाहीत. आर्थिक पाठबळ मिळवणे, सामाजिकता मिळवणे व दर्जा सुधारणे हे तिहेरी पातळीवरचे काम ग्रंथालयांना करावे लागत आहे. वाचन संस्कृती व ग्रंथ यांच्यामध्ये आणखी एक महत्त्वाचा दुवा म्हणजे, नियतकालिके होत. भाषा, साहित्य, संस्कृती व ग्रंथालय यांच्या दृष्टीने नियमालिके महत्त्वाची भूमिका बजावतात. दैनिके, नियतकालिके ही भाषा, साहित्य, संस्कृतीला उपयुक्त अशीच असतात. पण, यात अनेक संस्थांचे योगदान महत्त्वाचे असल्याचे डॉ. सदाशिव देव म्हणतात, 'आज महाराष्ट्रात सुमारे 200 दैनिके (14 इंटरनेट आवृत्त्या) प्रसिद्ध होतात. त्यांची वाचकसंख्या आता 2 कोटीपर्यंत पोहचली आहे. यात मराठी भाषेला उपयुक्त ठरणारी साप्ताहिके, मासिके, नियतकालिके, धार्मिक वाङ्मय यांची भर पडते. शिक्षणाच्या होणाऱ्या प्रसाराला समांतर अशी वृत्तपत्रांची वाढ आहे. या प्रसार माध्यमांची वाढ परिपूर्ण झाली असे म्हणता येणार नाही. पण, या ध्येयपूर्तीसाठी अजून शिक्षणसंस्था, वाचनालये, श्रवणालये, ग्रंथ प्रकाशने यांचीही वाढ होणे आवश्यक आहे.'⁴

वाचन संस्कृतीला बळ देणाऱ्या नियतकालिकांचा प्रारंभ मराठीत 'दर्पण' या नियतकालिकापासून झाला. पुढे अनेक नियतकालिके येत गेली. 1832 हा बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण'चा प्रारंभ. त्यानंतर 'ज्ञानोदय', 'प्रभाकर', 'करमणूक' अशी अनेक नियतकालिके आली. यातच 1881 ला विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची 'निबंधमाला' आली. काही 'शालपत्रके' या काळात आली. त्यानंतर 'सत्यकथा', 'आलोचना', 'अभिरूची', 'छंद', 'युगवाणी', 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका', 'अस्मितादर्श', 'कवितातरी', 'ललित' अशा अनेक नियतकालिकांचा उल्लेख करता येतो. अलीकडच्या काळात 'मुक्तशब्द', 'आमची श्रीवाणी', 'सर्वधारा', 'ढोल',

‘खेळ’, ‘अक्षरगाथा’, ‘भाषा आणि जीवन’ अशा अनेक नियतकालिकांचा उल्लेख करता येतो. समकालीन वास्तवावर भाष्य करणारे नियतकालिक म्हणून ‘परिवर्तनाचा वाटसरू’ या नियतकालिकाचा उल्लेख करता येतो. ही सर्व नियतकालिके ग्रंथालय, वाचनालय, वाचन संस्कृती यांना बळ देणारी अशीच होती. याबरोबरच ‘सत्यशोधकी’, नियतकालिकेही मोठ्या प्रमाणावर आली. ज्यात कृष्णराव भालेकर यांचे ‘दिनबंधू’, मुकुंदराव पाटलांचे ‘दिनमित्र’, श्रीपतराव शिंदे यांचे ‘विजयमराठा’ व पुढे बाबा आढावांचे ‘पुरोगामी सत्यशोधक’, काही दलित नियमालिकेही वाचन संस्कृतीला व प्रबोधनाला बळ देणारी ठरली आहेत. शिवराम जानबा कांबळे यांचे ‘सोमवंशिय मित्र’ तसेच पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘मुकनायक’, ‘बहिष्कृत भारत’, ‘जनता’ अशा काही महत्त्वाच्या नियतकालिकांचा उल्लेख करता येईल. या सर्व नियतकालिकांनी वाचन संस्कृती समृद्ध करण्याचे काम केले आहे. काही नियतकालिके तर चळवळीची भूमिका घेऊनच पुढे आली.

नियतकालिकांनी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती याला ऊर्जा देण्याचे काम केले. प्रबोधनाच्या काळात ही परंपरा समृद्ध अशीच राहिली. परंतु, काळ जसा बदलत गेला, तसे ग्रंथालयाची संख्या वाढली नाही. शासन आणि समाजाचे ग्रंथालय चळवळीकडे कमालीचे दुर्लक्ष झाल्यामुळे ग्रंथालय क्षीण होत गेली. मोठ्या शहरांमधूनच ग्रंथालयाची चळवळ काही प्रमाणात चालू राहिली. पुढे ही चळवळ वाढावी म्हणून काही प्रयत्नही करण्यात आले व त्यातूनच ‘गाव तिथे ग्रंथालय’ अशी चळवळ सुरू झाली. परंतु, केवळ अनुदाने मिळविण्यासाठी ग्रंथालये अस्तित्वात आली. प्रकाशक ज्या ग्रंथावर अधिक सूट देतात, तेच ग्रंथ खरेदी करून दर्जाहिन पुस्तकांची खरेदी केवळ ग्रंथालयाची तपासणी करण्यासाठीच केली जाते. त्यामुळे या ग्रंथालयातील ग्रंथाचे वाचकच नाहीत. यामुळे वाचन संस्कृती रोडावत चालली आहे.

वाचन संस्कृती ही केवळ ज्ञानासाठी नाही तर माणसाच्या ठिकाणी असणाऱ्या अपप्रवृत्ती क्षमविण्यासाठी आहे. ग्रंथ वाचनाबद्दल भाष्य करताना ते कसे महत्त्वाचे आहे, हे डॉ. सदाशिव देव सांगतात. ‘ग्रंथ वाचनातून मिळणारा आनंद प्रेरणादायक ठरतो पण एखाद्या अभिजात ग्रंथाने आपली जीवनविषयक दृष्टीच बदलून टाकली तर मात्र हा आनंद अनपेक्षित उंची गाठतो व मन नम्र होते.’⁵

वाचन हे संस्कारक्षम असल्यामुळे समाजात मूल्ये रुजविली जातात. ज्ञानाला महत्त्व म्हणून ग्रंथाला महत्त्व. आधुनिक काळात तर ग्रंथालयांचा उल्लेख ‘ज्ञान स्रोत केंद्र’ असा केला जातो. मागील काळात छ. शाहू महाराज व महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ग्रंथालय चळवळ वाढविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी तर वाचन संस्कृती समृद्ध करण्यासाठी फिरते ग्रंथालय सुरू केले. नवसमाजाच्या निर्मितीसाठी ग्रंथ व ग्रंथालये महत्त्वाची आहेत. संस्कृतीची निर्मिती, संवर्धन व वहन साहित्य, ग्रंथ करतात.

ग्रंथालये वाचन संस्कृतीमध्ये वृद्धी करण्यासाठी विविध उपक्रम हाती घेतात. ग्रंथांना पुरस्कार देणे, कवि-लेखकांचा सत्कार करणे, विशिष्ट दिन साजरे करणे, यातून संस्कृती घडत जात असते. ग्रंथांना पुरस्कार देणे हे एकाच वेळी लेखक व वाचकावर कसा प्रभाव टाकते हे सांगताना डॉ. सदाशिव देव म्हणतात, 'मराठी वाचकांचे वाचनीय आणि अर्थपूर्ण साहित्याकडे लक्ष वेधण्यासाठी व ग्रंथांची योग्य निवड करण्यासाठी ग्रंथपुरस्कार आणि पारितोषिके अशा संकल्पनांचा उपयोग होतो. ज्या ग्रंथांना पुरस्कार मिळतात, त्यांच्या लेखकांना या योजनेतून उत्तेजन मिळते व त्यांच्याकडून भविष्यात आणखी चांगल्या वाङ्मय निर्मितीची अपेक्षा करता येते. त्यामुळे असे उपक्रम स्वागतार्ह आहेत.'⁶

समाज व देश घडविण्यात शिक्षण जसे महत्त्वाचे आहे, तसे हे सर्व घडवून आणण्यात ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. वाचकांना गोडी लागावी म्हणून वाचकांच्या आवडी निवडीनुसार त्यांना वाचन साहित्य उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे असते. ज्ञान, मूल्ये, रंजन, आरोग्य, संशोधन यावर आधारित ग्रंथ वाचकाला उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. समाज आणि संस्कृती बदलण्याचे महत्त्वाचे साधनच ग्रंथ आहे.

भाषा, साहित्य, संस्कृती यात एक अंतर्गत अनुबंध आहे. ग्रंथात जी मूल्ये आहेत. त्याचे वहन भाषेतूनच केले जाते. भाषा संशोधनालाही ऊर्जा पुरवते. भाषेमुळे व्यक्तिमत्त्व घडते. व्यक्तिमत्त्वामुळे कुटुंब, समाज, देश घडत जातो. यातूनच संस्कृतीही एक-एक पाऊल टाकत मार्गक्रमण करीत असते. भाषा हे ज्ञाननिर्मितीचे, संवर्धनाचे व संगोपणाचे साधन आहे. संस्कृती, कला व साहित्य याचे माध्यमही भाषा आहे. ग्रंथालये या सर्व प्रक्रियेला पुढे नेण्याचे काम करत असल्यामुळे भाषा, साहित्य, संस्कृती व समाज यांच्या प्रवासाचा दीर्घ आलेखही या घटकाच्या अभ्यासातून मांडता येतो.

संदर्भ

1. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई 'न्यायालयीन व्यवहार आणि मराठी भाषा', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई. पहिली आवृत्ती मार्च 2007- पृ. 11
2. जाधव रा.ग., 'कला, साहित्य व संस्कृती', सुगंधा प्रकाशन, पुणे. पहिली आवृत्ती - पृ.5
3. डॉ. देव सदाशिव, 'ज्ञानभाषा मराठी', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती मार्च 2013 - पृ. 227
4. तत्रैव- पृ.252
5. तत्रैव - पृ.232
6. तत्रैव - पृ. 260